

I. Haenen, *Force and Marriage. The criminalisation of forced marriage in Dutch, English and international criminal law* (diss. Tilburg), Cambridge/Antwerpen: Intersentia 2014²

DD 2015/46

De strafbaarstelling van huwelijksdwang mag op het eerste gezicht wellicht een buitenissig thema lijken, maar dat is het zeker niet. Integendeel, onder invloed van globalisering wordt de samenleving steeds indringender geconfronteerd met de vraag hoe om te gaan met door immigranten gepraktiseerde (ogenschijnlijk) cultureel bepaalde praktijken. Bovendien, en daar wijst schrijfster van de voorliggende studie terecht op, is huwelijksdwang ook onder autochtone Nederlandse groepen geen onbekend gegeven. Terecht ook benadrukt ze dat ook mannen slachtoffer kunnen worden van huwelijksdwang (p. 101). Haenen heeft met het door haar in juni 2014 verdedigde proefschrift (Universiteit Tilburg) dan ook een belangrijke bijdrage geleverd aan het maatschappelijk debat over de noodzaak tot strafbaarstelling van huwelijksdwang.

De probleemstelling die aan de studie ten grondslag ligt luidt: 'Should forced marriage be criminalised under Dutch and international criminal law, and if so, how?' Duidelijk is dat het de schrijfster niet aan ambitie ontbreekt. Integendeel, de meervoudige probleemstelling getuigt mijns inziens zelfs van te veel ambitie waardoor het boek, ondanks de systematische opbouw ervan, de door Haenen getoonde expertise en heldere schrijfstijl inboet aan overtuigingskracht. Dat laat overigens onverlet dat Haenen van meet af aan blijkt geeft oog te hebben voor de complexiteit van de voorliggende problematiek. Zo benadrukt ze steeds dat huwelijksdwang een doorlopend proces dat zich niet beperkt tot de huwelijksluiting (o.a. p. 230-231 en 324-325), maar ook de fase daarvoor en daarna omvat.³ Voorts vraagt ze aandacht voor het verschil tussen 'gearrangeerde huwelijken' en 'dwanghuwelijken' en de bijbehorende soms slechts subtiele verschillen in de toegepaste dwang (o.a. p. 51 en 63). Die genuanceerde benadering stemt overeen met haar vertrekpunt dat wat betreft het strafrecht een 'minimale' interventie de juiste is (p. 127).

Wat kan de lezer verwachten? Na een uiteenzetting over de opbouw en methodologie word in het eerste hoofdstuk ingegaan op 'de sociologie' van de huwelijksdwang. Doel is te komen tot een werkbare definitie (o.a. p. 18 en p. 32), waartoe (onder andere) aandacht wordt besteed aan het mensenrechtelijk kader. Na deze inleidende opmerkingen volgt een '(recht) sociologische' verkenning van de problematiek rondom de huwelijksdwang zoals die zich manifesteert op nationaal en internationaal vlak. Achtereenvolgens komen Nederland en Engeland (hoofdstuk 2) en (burger)oorlog-situaties aan bod zoals die zich (hoofdzakelijk) hebben voorgedaan op het Afrikaanse continent, alsmede de praktijk van de systematische huwelijksdwang toegepast in het kader van de door de Rode Khmer in Cambodja gevoerde bevolkingspolitiek (hoofdstuk 8). Haenen geeft hier al aan zich wat betreft het internationale strafrecht verder in de studie te zullen focussen op de situaties afgedaan door het tribunaal van Sierra Leone en het Cambodja tribunaal.

1 Universitair hoofddocent UCall/WPI.

2 Citeerwijze: R. Kool, 'Boekbespreking' (bespreking van I. Haenen, *Force and Marriage. The criminalisation of forced marriage in Dutch, English and international criminal law* (diss. Tilburg)), DD 2015/46.

3 Overigens wordt inmiddels in onderzoek en beleid onderscheid gemaakt tussen huwelijksdwang, huwelijksachterlating en huwelijksgevangenschap. Zie het na het afronden van de dissertatie verschenen rapport van het Verwey-Jonker Instituut, in samenwerking met de Universiteit Maastricht en Femmes for Freedom: Eliane Smits van Waesberghe e.a., *Zo zijn we niet getrouwd*, Utrecht 2014.

Na deze '(recht)sociologische' verkenning wordt in achtereenvolgende hoofdstukken ingegaan op het juridische frame. Eerst worden de criteria voor strafbaarstelling behandeld die ten grondslag liggen aan het (inter)nationale strafrecht (respectievelijk hoofdstuk 4, 5 en 6). Vervolgens wordt in het derde deel van de studie (hoofdstukken 7, 8 en 9) aandacht besteed aan andere juridische aandachtspunten die van belang zijn voor de beoordeling van huwelijksdwang. Ook hier geldt dat deze verbreding wordt uitgevoerd voor het nationale én internationale juridische discours.⁴ De beantwoording van de onderzoeksvraag volgt ten slotte in hoofdstuk 10.

Deze systematische opzet laat, tezamen met de probleemstelling, zien dat het – als opgemerkt – Haenen niet aan ambitie ontbreekt. Integendeel. Maar juist in die ambitie schuilt wat mij betreft de valkuil van dit boek. Toegegeven, het verkennen van zo verschillende onderzoeksvelden als het nationale én het internationale strafrecht, en dat laatste voor twee totaal verschillende cases, is geen sinecure en zo'n onderzoeksinspanning op zichzelf behoeft waardering. Bovendien is het beslist een verdienste dat Haenen een bredere juridische blik hanteert en zich niet beperkt tot het (inter-)nationale strafrecht, maar ook andere gerelateerde juridische aspecten behandelt. Dat doet recht aan de juridische complexiteit van de problematiek waarbinnen de strafbaarstelling feitelijk slechts een (subsidiar) instrument is. Niettemin zou een eenduidiger probleemstelling mijn voorkeur hebben gehad. Wat mij betreft zou de keuze op de rechtsvergelijking tussen Nederland en Engeland zijn gevallen, aangevuld met een behandeling van het aan het nationale strafrecht onderliggende mensenrechtelijk kader. Die aanzet ligt ook besloten in het eerste hoofdstuk, waar het mensenrechtelijk kader wordt benoemd. Nu kan men tegenwerpen dat de keuze van de probleemstelling niet aan de lezer is, maar aan de onderzoekster. Dat is zeker zo, maar door naast de nationale rechtsvergelijking te 'wedden op een tweede paard' – het internationale strafrecht – zonder afdoende te beargumenteren waarom blijft de lezer zitten met de vraag zitten wat de meerwaarde is van zo'n dubbele (rechts)vergelijking.

Overigens is Haenen zich bewust van de noodzaak tot onderbouwing van deze keuze en geeft ze een aanzet daartoe. Zo'n dubbele vergelijking 'opens up the possibility of cross-pollination between the two levels: some principles that were uncovered as relevant to criminalisation in national law may also be applicable to international law and vice versa', aldus schrijfster (p. 185). Vooropgesteld dat ik geen expert ben op het gebied van het internationale strafrecht is de hier veronderstelde wisselwerking mijns inziens echter problematisch te noemen. Natuurlijk zijn er raakvlakken, maar de stelling dat 'all "national" criteria are also, to some extent, present at the international level' (p. 191) is een open deur. Bovendien lijkt Haenen zich zelf bewust van de gesignaleerde spanning wanneer ze constateert dat de voor de nationale context geldende traditionele criteria voor strafbaarstelling niet één op één zijn om te zetten voor het internationale strafrecht (wederom p. 185). Sterker nog, een systematische vergelijking is gelet op het gebrek aan 'any form of systematisation or method' binnen het internationale strafrecht problematisch (p. 140 en 146). Deze en andere (kleinere) tegenstrijdigheden in de tekst wekken het vermoeden dat schrijfster zelf (ook) heeft geworsteld met de ongelijkheid van de te vergelijken grootheden die in de probleemstelling liggen besloten. Dat is overigens eerder een verdienste dan een verwijt; het geeft immers aan dat Haenen zich bewust is van de complexiteit van de materie en gezocht heeft naar een oplossing voor de gesignaleerde spanning tussen de twee betrokken rechtsgebieden. Want het strafrecht mag dan in al zijn verschijningsvormen zijn gebaseerd

4 In eigen land staan momenteel nieuwe wetswijzigingen op stapel betreffende de civielrechtelijke aspecten van huwelijksdwang: *Kamerstukken II 2012/13*, 32 175, nr. 50, Bijlage (Eindrapportage Verkennergroep) en *Kamerstukken II 2014/15*, nr. 52 (Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid).

op de vraag naar 'harm, wrong, internal subsidiarity and legality', en minder traditioneel, maar tegenwoordig een belangrijk aandachtspunt – 'effectivity', zo uiteenlopende situaties als waarvan sprake is in het nationale respectievelijk internationale strafrecht vragen om andere, eigen afwegingen. Haenen geeft zich daar rekenschap van waar ze schrijft dat voor het internationale strafrecht een hogere standaard van 'harm and wrong' nodig is omdat zulke groepsdelicten 'a strong interest of the international community and in some cases even humanity as a whole' regaderen (p. 186). Niettemin blijft de lezer zitten met de vraag waar de grote gemene deler ligt, of wellicht beter: of de gevonden deler (dwang en huwelijk als schending van een (mensen)recht) wel voldoende gemeenschappelijke kenmerken heeft. Nu moet ik toegeven dat ik, op zoek naar samenhang tot halverwege het zesde hoofdstuk heb gedacht dat het verband wellicht zou liggen in de opvatting dat huwelijksdwang kan worden gekwalificeerd als een misdrijf tegen de opvattingen van de beschaafde volkeren. De Nederlandse wetgever heeft dat argument kort geleden nog gebruikt ter rechtvaardiging van het oprekken van de rechtsmacht (artikel 5a Sr). Hoewel ik – en met mij de Raad van State – dat argument problematisch vind, zou daarin een bruggetje kunnen liggen tussen het nationale en het internationale strafrecht. Dat laatste heeft immers tot opdracht 'crimes against humanity' en de aanverwante categorie 'other inhuman acts' te berechten. Die categorieën hebben duidelijke raakpunten met het mensenrechtelijke frame dat geldt voor het nationale strafrecht (door Haenen besproken in hoofdstuk 1, paragraaf 3). Vanuit die gedachte kan aansluiting worden gevonden bij de criteria voor strafbaarstelling gehanteerd in het internationale strafrecht, besproken in het zesde hoofdstuk. Haenen stelt daar dat huwelijksdwang voldoet aan de daarin gehanteerde standaard voor strafbaarstelling en haalt (onder andere) de door Bassiouni genoemde criteria aan, waaronder die van strijdigheid met de 'commonly shared values of the world community' (p. 142).

Uiteindelijk wordt de door mij vermoede koppeling onvoldoende duidelijk, met als gevolg dat de in de probleemstelling veronderstelde relevantie van de dubbele rechtsvergelijking helaas onvoldoende duidelijk wordt uitgewerkt. Als opgemerkt lijkt Haenen zich bewust van deze (wat mij betreft onopgeloste) spanning. Zo schrijft ze op pagina 303 dat in verband met de door haar geambieerde dubbele (rechts)vergelijking 'the expression "apples and oranges" comes to mind'. Die eerlijkheid is te waarderen, maar lost het probleem voor de lezer niet op.

Bovendien wordt de gesignaleerde spanning aan het begin van het boek ietwat vrijblijvend weg gemasseerd. Na te hebben opgemerkt dat sprake is van 'considerable divergence between times of peace and conflict as regards the circumstances surrounding forced marriages, the degree of coercion that is used and the possible consequences of the phenomenon', wordt namelijk aansluitend geconcludeerd dat het wat betreft de huwelijksdwang uiteindelijk toch in de kern op hetzelfde neerkomt: 'Nevertheless, in essence, forced marriages *prima facie* concern the same behavior in both situations: coercion used to make a person enter into a martial(-like) association against that person's will' (p. 5). Dat mag in de kern wellicht zo zijn, maar dat betekent niet dat de vraag naar de inzet van het (nationale of internationale) strafrecht en de wijze waarop dat gebeurt niet zou moeten worden afgestemd op de aard van de huwelijksdwang en de context waarbinnen deze zich manifesteert. Anders gezegd: de situatie waarin een Nederlandse vrouw van allochtone afkomst onder druk van haar familie wordt bewogen te trouwen met een partner die zij niet zelf verkiest verschilt wezenlijk van die waarin een guerrillastrijder in de context van een gewapende conflict een vrouw rooft en deze voor een zeker periode als 'vrouw' neemt. Hier toont de studie een zekere paradox, want juist de heldere beschrijvingen van de onderscheiden situaties maken duidelijk hoe verschillend deze zijn. Sterker nog, de studie laat duidelijk zien dat het met name in het internationale strafrecht kan gaan om zeer uiteenlopende contexten. De

praktijk van de 'bush wives' waarvan sprake was ten tijde van de burgeroorlog in Sierra Leone is immers een totaal andere dan de systematische bevolkingspolitiek van gedwongen huwelijksluiting onder het regime van de Rode Khmer in Cambodja.

Maar ook andere door Haenen aangehaalde internationale conflicten met daarin besloten praktijken van huwelijksdwang kennen een 'eigenheid' die vergelijking moeilijk maakt. Dat dit vanwege de noodzaak tot consistentie binnen het internationale strafrecht dwingt tot een ruime strafbaarstelling wil ik geloven, maar gaat dat dan ook op voor de strafbaarstellingen op te stellen door de nationale wetgevers? Die laatste zien immers op min of meer vergelijkbare vormen van huwelijksdwang, met dien verstande dat de rechtsculturele setting waarin zo'n (straf)rechtelijk verbod fungeert (ook hier) verschilt, maar – zo komt het mij voor – minder indringend dan het geval is voor het internationale strafrecht. Om een voorbeeld te geven: huwelijksdwang in de nationale context zou, stelt Haenen, een voortgezet delict opleveren (p. 230-231). Dat zou – is mijn uitleg – echter niet gelden voor huwelijksdwang in de context van een 'bush' huwelijk omdat dit de connotatie van 'eigendomstoe-eigening' ontbeert die weer wel ligt besloten in het misdrijf 'sexual slavery' (p. 338). Daar zou huwelijksdwang, opgevat als 'other inhuman act', dan beperkt blijven tot de sluiting.

Wat hier van zij, voor mij is de zingeving van een zo gecompliceerde probleemstelling niet duidelijk geworden. Nu is er verschil in (onderzoeks)smaken en zal niet voor iedereen gelden dat hij of zij nationale rechtsvergelijking refereert boven het internationale strafrecht. Maar dat is ook niet het punt. Het bezwaar ligt erin dat door *niet* te kiezen aan beide discoursen uiteindelijk niet volledig recht wordt gedaan wat afdoet aan de overtuigingskracht van de conclusies. Het belangrijkste deel van de onderzoeksvraag is immers óf huwelijksdwang strafbaar zou moeten worden gesteld (*should*), pas als die vraag is beantwoord kan aan de tweede deelvraag naar de wijze waarop (*how*) worden toegekomen. De eerste vraag is echter een normatieve en dat brengt de noodzaak tot verdieping met zich, welke dwingt tot een diepgaander uitwerking van het maatschappelijk debat tegen de achtergrond waarvan de strafbaarstelling van huwelijksdwang wordt gevoerd. Een afdoende beschrijving van de discussie hoe om te gaan met (de gevolgen van) globalisering, immigratie en de daaruit voortvloeiende import en (mogelijke) noodzaak tot strafbaarstelling van (zogenaamde) culturele praktijken, waaronder huwelijksdwang, mis ik voor het nationale niveau. Dat ik hierbij gemakshalve vergelijkbare praktijken onder autochtone groeperingen negeer weet ik, maar die praktijken vormen niet de hoofdmoot van de problematiek.

Een en ander is, althans wat mij betreft, te meer jammer omdat in het boek een goede aanzet besloten ligt tot zo'n diepgaander nationale rechtsvergelijking (Nederland en Engeland). De studie maakt in aanzet immers duidelijk dat er grote verschillen zijn in de wijze waarop huwelijksdwang wordt aangepakt in Engeland en Nederland. Hier en daar ook wordt een tipje van de sluier opgelicht, zoals waar Haenen wijst op de eigenheid in 'eigendoms'-benadering van het conflict (p. 231-234). Daar waar het Engelse discours tot voor kort uitging (en waarschijnlijk nog steeds uitgaat) van een zekere zeggenschap van het slachtoffer (*equity*), wat aanleiding geeft tot een twee-trap in de benadering van huwelijksdwang (toewijzing van een civielrechtelijk verbod, waarvan overtreding strafbaar is vanwege de daarin gelegen *contempt of court*), geldt in het Nederlandse discours dat huwelijksdwang primair gezien wordt als een schending van de publieke rechtsorde die (in beginsel) strafrechtelijk behoort te worden afgedaan. Wie bekend is met het Engels en Nederlandse discours weet dat aan dit verschil in benadering rechtsculturele verschillen liggen besloten die samenhangen met verschil in (politieke) opvatting over hoe om te gaan met culturele delicten. Die verschillen vind ik, ondanks de aandacht die er is voor de familiale setting en specifieke afhankelijkheidspatronen, (te) weinig terug in het boek. Dat is jammer, zeker omdat

Haenen duidelijk laat zie dat de Engelse autoriteiten al langer worstelen met deze problematiek en onlangs een omslag richting repressie hebben gemaakt (2014 *Anti-social Behaviour, Crime and Policing Act*). De Nederlandse wetgever daarentegen heeft vrijwel direct voor een (niet-exclusief) repressieve benadering gekozen, maar kiest weer niet voor een specifieke strafbaarstelling. Het zou de moeite waard zijn (geweest) deze verschillen nader te belichten tegen de achtergrond van de (rechts)cultuur in wisselwerking met het maatschappelijk debat inzake de aanvaardbaarheid van (vermeende) culture praktijken.

Nu kan men mij tegenwerpen dat de door mij geprefereerde onderzoeksvraag niet ligt besloten in de probleemstelling en 'geen belofte maakt geen schuld'. Bovendien, van een juridisch geschoolde onderzoekster mag – of zelfs moet – worden verwacht dat zij zich richt op het domein van het (straf)recht. Haenen houdt zich, met andere woorden, bij haar leest. Niettemin representeert de keuze voor een onderzoeksthema als huwelijksdwang mijns inziens de noodzaak om over de grenzen van het (straf)recht te kijken. Of die bereidheid er is (geweest) kan ik niet vaststellen, maar af en toe zijn er doorkijkjes die dat doen vermoeden. Zoals op p. 247 en 253 waar voor Engeland het verband met het maatschappelijk debat over multiculturaliteit en strafbaarstelling wordt genoemd. Een verdere uitwerking blijft echter achterwege en ook het Nederlandse debat wordt niet tegen die achtergrond beschreven. Kortom: naar mijn idee heeft de 'zwaarte' van de te complexe probleemstelling ertoe geleid dat bepaalde aspecten onterecht onbelicht zijn gebleven. Ik kan dat, bij gebrek aan expertise inzake het internationale strafrecht, overigens slechts beoordelen voor het nationale discours. Of voor het discours van internationale strafrecht eenzelfde bezwaar geldt, laat ik open.

Dit alles laat onverlet dat de studie de geïnteresseerde lezer – zeker op juridisch vlak – handvatten biedt om zich nader te verdiepen in de materie. Haenen geeft zich terecht rekenschap van de beperkingen van het strafrecht en de noodzaak tot een terughoudende inzet daarvan. Juist wanneer het zoals hier een delict betreft dat sterk verweven is met de persoonlijke levenssfeer toont het strafrecht zich een (te) bot instrument (o.a. p. 127 en 316). Niettemin acht Haenen een strafrechtelijke reactie geïndiceerd: 'The harms and wrongs caused by forced marriages are of a such a nature that they require the condemnatory response of the criminal law' (p. 318). Bij de daarvoor gegeven rechtvaardiging dat 'a forced marriage comprises a severe violation of personal autonomy – a type of harm that is not suitable for compensation' geldt echter nog een kanttekening. Het is in geval van mensenrechtenschendingen immers geheel te doen gebruikelijk om compensatie toe te kennen voor allerlei vormen van (seksueel) geweld, zij het dat dit komt na(ast) de eis van een adequate strafbaarstelling. Dat doet echter geen afbreuk aan de valide conclusie dat strafbaarstelling van huwelijksdwang zowel voor het nationale als het internationale strafrecht gerechtvaardigd is.

Daarmee is het eerste deel van de onderzoeksvraag beantwoord. De daarop volgende vraag is of er een grond is voor een specifieke strafbaarstelling. Die vraag beantwoordt Haenen uiteindelijk negatief voor het nationale én het internationale strafrecht. Ik schrijf 'uiteindelijk', omdat zij in eerste instantie wat betreft de nationale setting wat aarzelend lijkt te zijn daarover ('the outcome, therefore, remains inconclusive', p. 320). Er is ook wel enige aanleiding tot twijfel, want de aannames die ten grondslag liggen aan de invoering van zo'n specifieke strafbaarstelling zijn bij gebrek aan empirische gegevens niet te toetsen, zoals schrijfster terecht opmerkt. Dat geldt in het bijzonder voor de aanname dat via een specifieke strafbaarstelling een duidelijke, *preventieve* boodschap zou kunnen worden afgegeven (p. 326, zie ook p. 321-322 ten aanzien van de effectiviteit). Niettemin, maar het zal hier wellicht een 'slip of the pen' betreffen, heeft Haenen even tevoren vastgesteld dat 'turning forced marriage into a separate offence would not change any of these differences, nor would it necessarily act as a deterrence to (potential) perpetrators' (p. 323). Voor die

aanname bestaat echter, zoals Haenen zelf zegt (nog) onvoldoende bewijs, hetgeen pleit tegen het introduceren van een specifieke strafbaarstelling in het Nederlandse strafrecht. Volstaan kan worden met de (generieke) strafbaarstelling van dwang (artikel 284 Sr) en beïnvloeding van de verklaringsvrijheid (artikel 285a), in samenhang met enkele andere algemeen geformuleerde misdrijven.

Ten aanzien van het internationale strafrecht komt ze tot een gelijklopende conclusie. Hier ligt het argument met name in artikel 22 van het Statuut van Rome dat strikte eisen stelt aan strafbaarstelling. Een uitgangspunt dat gelet op de supranationale grondslag van de rechtsmacht van de tribunalen terecht is. Gelet op de bestaande strafbepalingen is er derhalve onvoldoende steun en noodzaak voor het opnemen van een specifieke strafbaarstelling van huwelijksdwang onder de noemer 'crime against humanity' of 'other inhumane act'. Huwelijksdwang wordt gesubsumeerd door de bestaande bepalingen, onder andere het misdrijf van 'sexual slavery' (p. 349-351).

Is daarmee de aan het begin van de studie opgeworpen vraag naar 'the best solution' (p. 8) afdoende beantwoord? Ik heb mijn twijfels, maar die vloeien voort uit mijn voorkeur voor een andere, mijns inziens diepgaander – of zo men wil bredere – uitwerking van de thematiek van de strafbaarstelling van de huwelijksdwang waarbij het nationale en het internationale strafrecht zijn losgekoppeld. Bovendien is de vraag wat de beste oplossing is moeilijk te beantwoorden gelet op het weinige dat we weten van het fenomeen.⁵ En, om het verder te compliceren: het antwoord hangt bovendien af van de kenmerken van het onderliggende nationale (straf)rechtssysteem, in samenhang met de wijze waarop men daarbinnen invulling geeft aan het debat inzake de strafbaarstelling van culturele delicten (aangenomen dat huwelijksdwang onder die noemer valt, wat al een discussie op zich is).⁶ Wie zich verdiept in de systematiek van het Engelse en Nederlandse strafrechtssysteem komt dan logischerwijs al snel tot de conclusie dat beide landen gekozen hebben voor de optie die het beste past binnen het eigen rechtssysteem. Anders gezegd: het Nederlandse systeem heeft een sterke voorkeur voor generieke strafbepalingen, waartegenover het Engelse vooral werkt met specifieke strafbepalingen. Die (recht)systematische verschillen komen in de gekozen opzet en probleemstelling onvoldoende tot uitdrukking.

Een enkele opmerking tot slot over de structuur. Die is namelijk sterk, wellicht wat te sterk, want de lezer bespeurt met enige regelmaat herhaling. Nu moet ik bekennen dat ik het tijdens het lezen niet heb genoteerd, maar om een enkel voorbeeld te noemen verwijs ik naar p. 259-261. Daar staat tegenover dat de studie uitermate systematisch is, veel informatie biedt, weinig losse eindjes kent (althans binnen de gekozen opzet) en zeer leesbaar is geschreven. Dat behoeft zeker waardering, maar afgezet tegen mijn wens tot het verkrijgen van vollediger antwoorden zou ik graag wat van die systematiek hebben ingeleverd om aan diepgang te winnen. Dat laat onverlet dat het boek een aanrader is voor hen die geïnteresseerd zijn in de problematiek van de (strafbaarstelling van) huwelijksdwang. Voor hen die zich niet willen vermoeien met of de discussie over (specifieke) strafbaarstelling binnen het nationale strafrecht, of juist niet met de vraag naar de (specifieke) strafbaarstelling in de context van het internationale strafrecht, is er bovendien de optie een selectie te maken tussen de te lezen hoofdstukken. In dat opzicht biedt het boek het voordeel van 'twee voor de prijs van één'. Al met al heeft Haenen een zeer verdienstelijk boek geschreven waarvan de inhoud ongetwijfeld zijn neerslag zal krijgen in het huidige debat over hoe binnen het (straf)recht om te gaan met huwelijksdwang. Daar is het laatste woord, mede dankzij de inspanningen van schrijfster, nog niet over gezegd.

5 Smits van Waesberghe e.a. 2014.

6 In gelijke zin: Smits van Waesberghe e.a. 2014.